

Luka Savčić, MA

Savcic.luka.luka@gmail.com

Dragan Popović

dragan@policycenter.info

Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu

UDK 371.671 (497.11):94 (075.2)(075.3)

94 (075.2) (075.3):371.671 (497.11)

DOI: <https://doi.org/10.62215/2744-2365.2024.5.5.109>

Pregledni rad

BITKE NA NERETVI I SUTJESCI U SOCIJALISTIČKIM I POSTSOCIJALISTIČKIM UDŽBENICIMA ISTORIJE – PRIMER SRBIJE

Apstrakt: U radu se analiziraju promene narativa o dve najvažnije bitke Drugog svetskog rata na jugoslovenskom tlu – bitke na Neretvi i bitke na Sutjesci u udžbenicima istorije za osnovne i srednje škole. Prate se udžbenici iz perioda socijalizma, kao i iz tri faze postsocijalističkog perioda – vreme vlasti Slobodana Miloševića, vreme demokratske tranzicije 2000-ih i vreme liberalizacije tržišta udžbenika nakon 2010. godine. Analiziraju se sledeći aspekti narativa: prostor posvećen bitkama, nazivi bitaka, njihov karakter, dobri/loši momci, heroji i žrtve i nacionalni sastav i kroz analizu se izvodi zaključak o promenama u politici istorije različitih vlasti u Srbiji.

Ključne reči: Bitka na Neretvi, Bitka na Sutjesci, Drugi svetski rat, partizani, četnici, udžbenici, politika istorije

Abstract: The paper analyzes the changes in the narrative about the two most important battles of the Second World War on Yugoslav soil – the Battle of the Neretva and the Battle of Sutjeska in history textbooks for primary and secondary schools. Subject of analyzes are textbooks from the period of socialism, as well as from three phases of the post-socialist period – the time of Slobodan Milošević's rule, the time of the democratic transition in the 2000s and the time of the liberalization of the textbook market after 2010. The following

aspects of the narrative are analyzed: the space dedicated to the battles, the names of the battles, their character, good/bad guys, heroes and victims, and the national composition, and through the analysis, a conclusion is made about the changes in the politics of the history of different political regimes in Serbia.

Keywords: Battle of Neretva, Battle of Sutjeska Second World War, partisans, chetniks, textbooks, politics of history

Udžbenici iz istorije predstavljaju važan izvor za proučavanje politike istorije i kulture sećanja u društvu i oduvek su bili predmet pažljivog izučavanja i analiziranja. Namenjani mladima, udžbenici istorije služe kao značajan izvor informacija, u okviru kojih se pored upoznavanja sa ključnim trenucima i ličnostima iz prošlosti, promovišu dominantni narativi i poželjne interpretacije istorije koje mogu značajno uticati na oblikovanje svesti i identiteta mladih generacija. Politika istorije je organizovan način kako se društvena grupa odnosi prema sopstvenoj prošlosti, kako je koristi, šta iz nje izvlači, a šta prepušta zaboravu, a sve u cilju ostvarenja kolektivnih interesa. Politikom istorije bave se sve društvene grupe, ali najjača i najjorganizovanija grupa je sama država, tj. upravljачka struktura u državi koja ima interes da sopstvene ciljeve ostvari kroz odgovarajuću politiku istorije.¹ Todor Kuljić je politiku istorije identifikovao kao javno pozivanje na prošlost koje utiče na sadašnjicu tako što je „legitimiše, mobiliše, politizuje, skandalizuje i optužuje”.² Udžbenici, kao jedini istorijski narativ sa formalnim pečatom vlasti, idealno su sredstvo za proučavanje politike istorije, a preko nje i za analizu ideoloških stremljenja države i onih koji njom upravljaju. Rečima Jelene Subotić, „malo je boljih načina da se rekonstruiše dominantni istorijski narativ od analize udžbenika istorije”.³

Prilikom smena režima neretko dolazi do značajnih promena sadržaja i interpretacija u udžbenicima istorije, pre svega zato što im je jedan od glavnih zadataka legitimizacija novouspostavljenog poretka. U tom kontekstu posebno je dinamično i zanimljivo proučavanje udžbenika

¹ Najbar-Agičić M. 2018. 9.

² Kuljić T. 2002. 50.

³ Subotić J. 2013. 311.

iz istorije u Srbiji, koja je u kratkom intervalu doživela niz političkih i ideoloških promena.⁴ Interpretacija događaja iz Drugog svetskog rata, u okviru kojih se kao ključne vojne i političke prekretnice izdvajaju bitke na Neretvi i Sutjesci, na najbolji način oslikava promene kroz koje je srpsko društvo prolazilo. Socijalistička Jugoslavija u potpunosti je prihvatila Narodnooslobodilačku borbu (NOB) kao osnivački mit države i kreirala je politiku istorije potpuno u skladu sa ovom činjenicom.⁵ Već od 1980-ih, a posebno krajem te decenije, uočavaju se promene u tretiranju svih događaja iz prošlosti, a posebno Drugog svetskog rata. Nova kultura sećanja stvarala se uz specifičnu kombinaciju socijalističkog nasleđa i nove, nacionalističke ideologije, kreirajući amalgam karakterističan za Miloševićevu Srbiju koji je Dubravka Stojanović nazvala „komunizam sa nacionalnim likom”.⁶ Do još drastičnijih promena dolazi nakon smene Miloševićeve vlasti i nakon promene u politici istorije kod vladajućih struktura u državi, zasnovanoj na jakom antikomunizmu i odbacivanju gotovo svih dotadašnjih znanja o Drugom svetskom ratu, uključujući i sam ishod rata.⁷

Za ovo istraživanje analizirali smo socijalističke i postsocijalističke udžbenike istorije, stavljajući akcenat na lekcije koje obrađuju bitke na Neretvi i Sutjesci. Pod socijalističkim udžbenicima podrazumevamo domaće udžbenike istorije koji su prvi put objavljeni 1955. godine. S druge strane, za postsocijalističke udžbenike preuzeli smo tipologiju Dubravke Stojanović, u okviru koje prepoznajemo tri faze. Prva obuhvata udžbenike iz 1990-ih, nastale s ciljem prilagođavanja novoj stvarnosti sloma Jugoslavije i socijalizma. Druga, postsocijalistička faza, nastupila je posle 2000. godine i pada Slobodana Miloševića i karakterišu je radikalne promene u tumačenju istorije. Na kraju, treća faza obuhvata period posle 2010. godine, obeležen uvođenjem slobodnog tržišta za školske udžbenike.⁸ Zadatak rada nije da dođe do „istorijske istine“ o

⁴ Literatura o korišćenju udžbenika za različite politike istorije u Srbiji je veoma bogata, za detaljniji pregled videti, na primer: Koulouri C. 2002; Brunnbauer U. 2004; Stojanović D. 2011; Pavasović-Trošt T. 2018.

⁵ Sindbæk T. 2012. 39 – 56; Koren S. 2012.

⁶ Stojanović D. 1994. 77 – 105.

⁷ Đureinović J. 2020.

⁸ Stojanović, D. 2022. 10-11; Стојановић, Д. 2021. 39-55.

bitkama na Neretvi i Sutjesci, već da identifikuje i protumači osnovne promene narativa i interpretacija vezanih za pomenute bitke, od socijalističkog perioda do danas. U skladu sa takvom namerom, u radu su obrađeni sledeći aspekti: prostor posvećen bitkama, nazivi bitaka, njihov karakter, dobri/loši momci, heroji i žrtve i nacionalni sastav, pre svega NOB-a.

Prilikom spoljašnje analize udžbenika kao prvi segment se izdvaja prostor koji je posvećen ovim bitkama, kao i način na koji je organizovan i vizuelno predstavljen, što direktno oslikava važnost teme za državu i društvo. Kako je zaključio Mate Tokić, malo koja država u Evropi se toliko oslanjala na neki rat kao svoj osnivački mit i legitimacijski osnov kao socijalistička Jugoslavija na NOR.⁹ To se vidi i u delovima udžbenika iz perioda socijalizma u kojima je lekcijama o bitkama na Neretvi i Sutjesci posvećeno po nekoliko stranica teksta. Pritom, tekstovi su praćeni brojnim fotografijama, pre svega boraca prilikom prelaska Neretve i Sutjeske, partizanskih formacija, ali i fotografija komandanata, od ranjenog Tita do Save Kovačevića. U udžbenicima za više razrede predstavljene su mape i topografske karte koje su ilustrovale položaje partizanskih i neprijateljskih jedinica sa njihovim kretanjem u toku ove dve bitke, dok je za niže razrede postojalo mnoštvo prilagođenih ilustracija praćenih partizanskim pesmama.¹⁰

Promena se jasno uočava već u prvoj fazi postsocijalističkih udžbenika iz 1990-ih, kada je pored nešto kraćeg teksta, u potpunosti izbačen sav vizuelni sadržaj. Važnost bitaka nemoguće je ustanoviti prostim sagledavanjem mesta koje one zauzimaju u udžbenicima, za razliku od prethodnog perioda.¹¹ U udžbenicima pisanim posle 2000. godine i dalje je znatno manje prostora posvećeno bitkama na Neretvi i Sutjesci u odnosu na socijalističke udžbenike, ali se sada javlja još jedna važna razlika – uvođenje ravnogorskog pokreta u vizuelni sadržaj. Tako su pored fotografija partizanskih boraca i komandanata, u udžbenicima paralelno prikazivani ravnogorski borci, kao i njihovi komandanti Draža Mihailović i Pavle Đurišić. Najupečatljiviji primer predstavljaju

⁹ Tokić M. 2007. 1.

¹⁰ Grubač Đ. 1973. 90 – 99.

¹¹ Gašeća N. 1998. 122 – 123.

fotografije Save Kovačevića i Pavla Đurišića koje stoje jedna do druge u udžbeniku Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz 2005. godine autora Suzane Rajić, Koste Nikolića i Nebojše Jovanovića, kao i u Zavodovom udžbeniku iz 2015. autora Dragomira Bondžića i Koste Nikolića.¹² U trećoj fazi postsocijalističkih udžbenika, nakon liberalizacije tržišta, došlo je do delimičnih promena koje su se ogledale pre svega u različitim pristupima izdavača. I dok je Zavod za udžbenike, kao preduzeće u državnom vlasništvu, nastavilo ovu revizionističku praksu, neki drugi izdavači su ublažili pristup, tako da se opet primat daje partizanskoj borbi i kroz fotografije, a ne samo kroz tekst.¹³

Naslovi lekcija o bitkama na Neretvi i Sutjesci, koji su se od prvih socijalističkih udžbenika do danas konstantno menjali, predstavljaju sledeći važan simbol promena u tumačenju bitaka. Socijalistički udžbenici pomenute bitke najčešće nazivaju Četvrta i Peta neprijateljska ofanziva, nazivima koji vuku korene još iz pozne faze samog rata, i koji su imali važnu ulogu u snaženju legitimiteta Narodnooslobodilačke borbe.¹⁴ Takođe, pored naziva Četvrta neprijateljska ofanziva, u gotovo svim socijalističkim udžbenicima Bitka na Neretvi naziva se i *Bitka za ranjenike*. Već u prvim postsocijalističkim udžbenicima iz 1990-ih izbačeni su nazivi Četvrta i Peta neprijateljska ofanziva, kao i *Bitka za ranjenike*, dok su ostali samo nazivi *Bitka na Neretvi* i *Bitka na Sutjesci*. Još drastičnija promena vezuje se za udžbenike pisane posle pada Slobodana Miloševića, kada se za nazive lekcija preuzimaju nemački termini: *Operacija Vajs* za Neretvu i *Operacija Švarc* za Sutjesku. Ovakvi naslovi prisutni su i posle 2010. i uvođenja slobodnog tržišta za udžbenike, ali se pojavljuju i naslovi poput *Ratne operacije u Jugoslaviji 1943. godine* koji su objedinjavali bitke na Neretvi i Sutjesci. Termin *Bitka za ranjenike*, stavljen pod navodnike, jedino se spominje u udžbeniku za završne godine srednjih škola autorke Mire Radojević.¹⁵

Karakter bitaka na Neretvi i Sutjesci takođe je prošao kroz korenite promene u udžbenicima istorije. Kako su u socijalističkoj Jugoslaviji

¹² Rajić S. et al. 2005. 149; Bondžić D. i Nikolić K. 2015. 185.

¹³ Videti, na primer, Todosijević A. i Petrović Todosijević S. 2021. 116 – 118.

¹⁴ Smatra se da je ovu klasifikaciju uveo lično Tito i ona je bila neprikosnovena sve vreme trajanja socijalističke Jugoslavije, Koren S. 2013. 209 – 210.

¹⁵ Radojević M. 2013. 293.

predstavljale značajan izvor legitimiteta, pomenute bitke su u istorijskim udžbenicima označene isključivo kao sukob partizanskog pokreta sa jedne, i fašista, koje su činili „okupator i njegove sluge“, s druge strane. U tom kontekstu pomenute bitke su prikazane kao herojski podvizi partizana, u okviru kojih je akcenat stavljen na njihovoj revolucionarnoj borbi, hrabrosti, požrtvovanosti i genijalnoj vojnoj strategiji. Rušenje mosta na Neretvi prikazano je kao svesni manevar Josipa Broza Tita, kako bi zavarao Nemce i odvuкао im snage na drugu stranu. Takođe, bitka na Sutjesci prikazana je kao partizanska pobjeda, izvojevana „zahvaljujući herojskoj borbi svih boraca i rukovodilaca na čelu sa Vrhovnim komandantom drugom Titom“.¹⁶ Postepeno menjanje navedenog karaktera bitaka može se uočiti u prvim postsocijalističkim udžbenicima, u kojima je prvi put, pored partizanskog, i četnički pokret označen kao meta okupatora tj. podvučeno je da su „planovi Vajs 1 i Vajs 2, a zatim i plan Švarc pored likvidacije partizana, predviđali i likvidaciju četnika Draže Mihailovića.“¹⁷ Pored toga, znatno je ublažena glorifikacija i heroizacija partizanske borbe, dok je prvi put kritikovana vojna strategija vrhovnog štaba NOVJ. Rušenje mosta na Neretvi ovako je opisano: „Rušenje mosta kod Jablanice i njegova brza ponovna izgradnja, kako bi preko njega partizanske snage i ranjenici mogli biti prebačeni na levu obalu Neretve, o čemu je docnije stvoren mit o „mudroj taktici“ Vrhovnog štaba, bili su jedino spasonosno rešenje iz skoro bezizlazne situacije“.¹⁸

Istorijski udžbenici pisani posle 2000. godine još radikalnije menjaju karakter bitaka na Neretvi i Sutjesci. Naime, u udžbenicima se konstantno apostrofira da je u nemačkim operacijama Vajs i Švarc „trebalo uništiti i partizane i četnike“, što je takođe jasno oslikavalo tadašnju državnu politiku.¹⁹ Često se navodi da je prvobitni cilj operacije Švarc bio zapravo uništenje četnika. S druge strane, najveći akcenat bitaka, umesto borbe protiv okupatora, stavljen je na unutrašnji sukob

¹⁶ Grubač Đ. 1968. 109.

¹⁷ Gašević N. et al. 1998. 122.

¹⁸ Isto. 123.

¹⁹ Ova će politika biti krunisana donošenjem zakona kojim su prava četnika i partizana izjednačena, a oni zvanično prepoznati kao antifašistički pokreti 2004. godine, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 137/2004.

i građanski rat između partizanskog i četničkog pokreta. Glorifikacija NOP-a potpuno je izbačena, a „legendarna partizanska taktika rušenja mosta“ iz socijalističkih udžbenika postala je „najraširenija partizanska legenda“. Slična tumačenja i interpretacije pojavljuju se i u udžbenicima posle 2010, kada su brojni autori zadržali ocene o istovetnoj ulozi partizanskog i četničkog pokreta. Tako se, na primer, u većini udžbenika, u okviru lekcija o Bici na Sutjesci, gotovo jednako prostora posvećuje partizanskim borbama i nemačkom zarobljavanju Pavla Đurišića i njegovih ljudi. S druge strane, ovaj period, zbog uvođenja tržišnih principa, karakterističan je po većem broju udžbenika, te i različitim interpretacijama. Kao primer možemo uzeti Kletov udžbenik, autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević, u kojima je apsolutni akcenat na partizanskom pokretu i njegovoj borbi sa Nemcima koji su „dejsvovali zajedno sa svojim saveznicima i saradnicima Italijanima, snagama NDH i četnicima“.²⁰

Dok u socijalističkim udžbenicima dileme nije bilo i strane u sukobu su prikazivane u klasičnom crno-belom obrascu, gde su partizani dobri, a četnici tek jedna od brojnih formacija loših momaka, sa rušenjem države 1990-ih došlo je i do rušenja osnivačkog mita. U skladu sa politikom istorije Miloševićevog režima, četnici i partizani nisu zamenili mesta, već su manje-više izjednačeni. Kako konstatuju Jovana Mihajlović Trbovc i Tamara Pavasović Trošt, kada se pažnja preusmeri sa panevropskog konsenzusa o tome ko se borio protiv fašizma na regionalni i nacionalni nivo, „ova jasna podela postaje mnogo nijansiranija“.²¹ Partizani su i dalje opisivani kao narodno-oslobodilački pokret, ali uz važnu modifikaciju. U udžbeniku za 8. razred iz 1998. naglasak je stavljen na međusobni rat partizana i četnika. Po autorima, i partizani i četnici odredili su one druge kao ključne neprijatelje, što su Nemci koristili. U tom kontekstu se prikazuju i pregovori između Nemaca i partizana u martu 1943, kao partizanski pokušaj da se prvo obračunaju sa četnicima. Na ovaj način partizani su izjednačeni sa četnicima, kao dve strane kojima je u prvom planu bio građanski rat, dok je borba za oslobođenje dolazila kao nešto sporedno.

²⁰ Todosijević A. i Petrović Todosijević S. 2021. 116.

²¹ Mihajlović Trbovc J. i Pavasović Trošt T. 2017. 173.

U udžbeniku iz 2003. dotadašnje izjednačavanje partizana i četnika ide ka svom logičnom ishodu i strane menjaju mesto. Četnici postaju dobri, a partizani loši momci. Ceo Drugi svetski rat predstavljen je kao građanski rat među Srbima za koji su odgovorni komunisti. I bitke na Neretvi i Sutjesci uklopljene su u taj narativ. Prvo, događaji iz 1942. i 1943. predstavljeni su kao nastavak građanskog rata koji se „zajedno sa partizanskom vojskom, prenosio dalje“. Partizani su optuživani da su formirali proleterske brigade da bi preuzeli vlast i obračunali se sa neprijateljem, koji nisu činili samo saradnici okupatori, veći i „klasni neprijatelji“, pa čak i stari komunisti i učesnici Španskog građanskog rata. Partizani ne samo da su izazvali građanski rat, već su posredno bili i saradnici NDH. Povlačenje partizanske vojske iz Zapadne Bosne prema Hercegovini, po autorima udžbenika, bilo je moguće „posle Zagrebačkog sporazuma između Italijana i vrha NDH (25. jun 1942.) po kome su italijanske trupe napustile pravac kretanja partizanskih snaga“.²² Ova rečenica boldovana je u udžbeniku kao posebno značajna, čime je đacima sugerisano da je NDH bila ta koja je omogućila da se partizani izvuku. I u ovom udžbeniku naglašava se partizansko-četnički sukob kao ključni, s tim što se detektuje „moralna dilema kod četničkih komandanata zbog sudbine narodnog zbega u slučaju da dođe do odsudne bitke“ dok kod partizanskih komandanata „takve dileme nije bilo“.²³ I naredni udžbenici iz tog perioda nastavljaju praksu svaljivanja krivice na partizane za građanski rat. To se radi uz različite modifikacije, pa tako pomenuti „Zagrebački sporazum“ nestaje iz udžbenika, ali se 2005. pojavljuje informacija da su, nakon proboja partizana preko Neretve, Nemci „mirno pratili ovu situaciju očekujući obračun partizana i četnika na levoj obali reke“. Kao nova informacija saopštava se i da su partizani nakon pobeđe nad četnicima „na Nevesinjskom polju streljali više od 3.000 ljudi tek mobilisanih u četničku vojsku“.²⁴ Dakle, ne samo da su partizani krvoloci koji streljaju zarobljene, već streljaju „tek mobilisane“, potpuno nevine srpske mladiće.

²² Nikolić K. et al. 2003. 162.

²³ Isto. 163.

²⁴ Rajić S. 2005. 148.

Klatno se ponovo pomera u novom ciklusu, nakon 2010, kada se uvode privatni izdavači i konkurencija u oblasti štampanja udžbenika. Četnike udžbenik iz 2013. za završne razrede srednjih škola, autorke Mire Radojević, opet stavlja u sastav kolaboracionističkih jedinica okupljenih da unište partizane u okviru operacije Vajs. I udžbenik za 8. razred koji je izdao Klett, autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević iz 2021, takođe četnike tretira kao kolaboracioniste i saradnike okupatora, suprotstavljajući se dominantnoj revizionističkoj matrici. Ipak, drugi udžbenici iz ovog vremena nastavljaju sa politikom izjednačavanja partizana i četnika, prateći time dosledno aktuelnu politiku istorije srpskih vlasti. Pritom su najuporniji u odbrani četnika autori jedinog javnog preduzeća među izdavačima udžbenika – Zavoda za udžbenike, što takođe govori o politici vlasti.

U socijalističkim udžbenicima, partizani su apsolutni heroji, proleTERSKE brigade su „slavne“, a neprijatelj „krvoločan“. Partizani vode borbu za ranjenike „po svaku cenu, ne žaleći svoje živote“. Brojni primeri junaštva i žrtvovanja partizanskih jedinica posebno su istaknuti, kao na primer čuvena poruka sa Ljubinog groba ili pogibija komandanata poput Save Kovačevića. Istaknuto mesto imalo je i ranjavanje Josipa Broza Tita na Sutjesci, koje je detaljno objašnjeno, uključujući i to da je pas Luks skočio i spasio Tita od smrti.²⁵ Ovakav opis događaja, uključujući heroizam i žrtvovanje, nestali su tokom Miloševićevog vremena. U udžbenicima iz tog doba borbe su prikazane kao teške, ali je naglasak bio na spornim odlukama Vrhovnog štaba, pre nego na heroizmu partizana. Još drastičnija promena dolazi u fazi nakon 2000. kada partizani postaju loši momci i izazivači građanskog rata. U ovim udžbenicima žrtve su „srpski civili i ranjenici“, kao i generalno Srbi čije dve vojske se nemilosrdno tuku, ali ako herojstva i ima, ono je pre svega na strani četnika čiji komandanti „imaju moralnu dilemu“ da li da se sukobe sa partizanima.

U udžbenicima nakon 2010, u fazi liberalizacije tržišta, herojstvo partizana ponovo dolazi do izražaja u opisu bitaka na Neretvi i Sutjesci, bar u nekima od ponuđenih udžbenika. U pomenutom udžbeniku za

²⁵ Grubač Đ. 1968. 106 – 107.

završne godine srednjih škola iz 2010. godine, partizani „ni po koju cenu ne žele da napuste ranjene saborce“, veštini manevrom prelaze Neretvu gde razbijaju „elitne četničke jedinice“, a jedinice NOVJ u bici na Sutjesci ovako se opisuju: „Uprkos agoniji u kojoj su se našle, pokazale su visok borbeni moral i disciplinu“. Gubici partizana ocenjuju se kao „tragični“, a kao primeri se navode Druga dalmatinska brigada koja je u jednom danu izgubila 600 ljudi i Sedma banijska divizija koja je prepolovljena. Pored ovoga, u posebnom delu je dato svedočenje Vladimira Dedijera o smrti poznate revolucionarke Olge Popović Dedijer u toku IV neprijateljske ofanzive.²⁶ U udžbeniku za 8. razred, autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević iz 2021., posebna pažnja je data ženama i deci žrtvama rata. Po ovome se pomenuti udžbenik veoma razlikuje u odnosu na sve druge koji pokrivaju ovaj period. Istaknuto je da je 91 žena dobila orden Narodnog heroja nakon rata, a u posebno izdvojenom delu data je ukratko priča o Dolores Božović, dvogodišnjoj devojčici koja je umrla u toku IV neprijateljske ofanzive, kao i napor koji je njena majka, partizanka Saša Božović, uložila da se uspomena na stradalnu devojčicu očuva. Na fotografijama uz tekst prikazano je vešanje partizanke Lepe Radić iz 1942. godine, kao i spomen-poprsje partizanke Ganimete Torbaši koje se nalazi u Memorijalnom centru Boško Buha kod Prijepolja.²⁷

Nacionalni sastav partizanskih jedinica koje su se borile na Neretvi i Sutjesci u velikoj meri je odslikavao politiku bratstva-jedinstva i u udžbenicima za vreme socijalizma naglašavan je jugoslovenski karakter NOVJ i kroz velike gubitke hrvatskih (dalmatinskih, pre svega), srpskih i crnogorskih jedinica. U skladu sa tadašnjom politikom istorije, nacionalna pripadnost partizana se nije utvrđivala, već se insistiralo na jugoslovenskom karakteru pokreta i na tezi koju je Tito promovisao odmah na kraju rata, da je u NOB-u „svaki narod dao maksimum koji je mogao dati“. Ni u vreme Miloševića nije došlo do značajnijeg pomeranja ka nacionalnom prebrojavanju, bar ne kada su u pitanju bitke na Neretvi i Sutjesci. Veliko prisustvo boraca različitih nacionalnosti sprečavalo je da se na ovom primeru realizuje jedan od metoda istorijskog

²⁶ Radojević M. 2010. 294 – 295.

²⁷ Todosijević A. i Petrović Todosijević S. 2021. 118.

revizionizma vrlo popularan u to doba – nacionalizacija partizanskog pokreta i pretvaranje NOVJ u pre svega srpsku vojsku.²⁸

Nakon promena 2000., dolazi do promena i u ovoj oblasti. U udžbeniku za srednje škole iz 2003. partizanske jedinice prati „zbeg srpskih civila i ranjenika“. Pritom, partizani pokušavaju prodor ka Srbiji i Crnoj Gori, a Mihailović nastoji „da po svaku cenu spreči partizanski pohod na srpske zemlje“.²⁹ Ova retorika bila je posebno važna revizionističkim autorima jer je jačala narativ o partizanskoj i komunističkoj okupaciji Srbije 1944. godine. Kako je konstatovao istoričar Miroslav Jovanović, u Srbiji je „prethodni diskurs ‘oslobođenja’ u potpunosti odbačen i zamenjen diskursom ‘okupacije’“.³⁰ Nacionalni sastav partizanskih jedinica korišćen je i kao dokaz tragedije bratoubilačke borbe među Srbima, gde su oni „preko Drine“ jurišali na svoju braću zavedeni komunističkom ideologijom. Ili rečima autora udžbenika iz 2003: „Srbi iz zapadnih srpskih pokrajina, koji se nisu dvoumili i spremno su jurišali na svoje sunarodnike u Srbiji“.³¹ Jedan od tih autora, Kosta Nikolić, bio je koautor i udžbenika za 8. razred Zavoda za udžbenike iz 2015. godine.³² Opisujući sukob partizana i četnika na levoj obali Neretve, autori to nazivaju žestokim borbama „dve srpske vojske“.³³ Ipak, liberalizacija tržišta udžbenika dala je bar delimične rezultate. Tako se u udžbeniku Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević, navodi da su partizanske jedinice u Bici na Sutjesci sačinjavali „partizani i partizanke različitih nacionalnosti iz svih delova Jugoslavije“. Po prvi put nakon raspada Jugoslavije, u jednom udžbeniku su se autori direktno suprotstavili nacionalizaciji partizanskog pokreta.³⁴

²⁸ Više o nacionalizovanju partizanskog pokreta tokom 1990-ih videti u: Milošević S. 2014. 129 – 142.

²⁹ Nikolić K. 2003. 163.

³⁰ Jovanović M. 2010. 520.

³¹ Nikolić K. 2003. 195.

³² Državni Zavod za udžbenike od 2002. godine uporno angažuje poznate revizionističke istoričare za pisanje udžbenika, što je praksa koja se nastavila i nakon liberalizacije tržišta 2010, a što takođe dosta govori o kontinuitetu zvanične politike istorije u Srbiji.

³³ Bondžić D. i Nikolić K. 2015. 186.

³⁴ Todosijević A. i Petrović Todosijević S. 2021. 117.

Zaključak

Bitke na Neretvi i Sutjesci nesumnjivo su bile presudne za sudbinu rata na području Jugoslavije, za razvoj NOB-a, izgradnju NOVJ kao najozbiljnije vojne i političke snage u okupiranoj Jugoslaviji i za stvaranje osnivačkog mita nove države, uključujući ogromne žrtve i heroizam partizana iz različitih delova Jugoslavije, što je sve zajedno bilo od neprocenjivog značaja za politiku istorije nakon Drugog svetskog rata. Stoga su ovi događaji u doba socijalističke Jugoslavije imali ključnu ulogu i u najvažnijem instrumentu zvanične kulture sećanja – školskim udžbenicima. Obe bitke predstavljene su u udžbenicima socijalističkog perioda kao istovremeno nadljudsko žrtvovanje koje je odnelo brojne živote, ali i kao ključni momenat rata iz kog je NOVJ izašla kao pobednik, samim tim što su propali fašistički ciljevi u tim operacijama. Udžbenici iz tog doba prepuni su detaljnih opisa heroizma i žrtvovanja, slika legendarnih komandanata, topografskih mapa i sličnih pomoćnih materijala koji svi zajedno učvršćuju sliku o događajima bez presedana u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, koji zaslužuju počasno mesto u kolektivnom pamćenju cele zemlje. Politika istorije socijalističke Jugoslavije trudila se da stavi ove bitke na pijedestal i da novim generacijama predoči važnost onoga što su smatrali legitimacijskim osnovom ne samo nove vlasti, već i same nove države.

Velika promena narativa, posledica jednog od „dva talasa grubih radova na terenu istorije” kako je to definisala profesorka Stojanović, nastala je u udžbenicima iz 1990-ih.³⁵ Miloševićev režim vodio je specifičnu politiku istorije, gde se trudio da istovremeno zadrži poverenje partizanskih boraca i ljudi koji su tu borbu poštovali, a sa druge strane da ostane u savezništvu sa srpskim nacionalizmom kao ideologijom koju je koristio za osvajanje vlasti na što većem geografskom prostoru. Partizani nisu više heroji, ali nisu ni loši momci, već su prosto jedna od zaraćenih strana koja vodi teške borbe, koliko zbog nadmoći neprijatelja, toliko i zbog nesposobnosti sopstvenog rukovodstva. Drugi talas istorijskog revizionizma u udžbenicima nastupa sa promenama 2000. Udžbenici su i dalje bili predmet monopola države, ali ovoga puta na čelo ključnih

³⁵ Stojanović D. 2010. 14.

institucija i na mesto pisaca dolaze ljudi potpuno posvećeni istorijskom revizionizmu. Partizani i četnici zamenjuju mesta tako da su prvi prikazani kao avanturisti i izazivači građanskog rata, a drugi kao žrtve tog rata koje pritom pokušavaju da spasu Srbe od istrebljenja. Građanski rat predstavljen je kao tragedija, ali su partizani jasno označeni kao krivci za njegovo izbijanje.

Nakon 2010. godine dolazi do novog razvoja situacije kada je u pitanju sadržaj udžbenika. Naime, država po prvi put gubi monopol na izdavanje udžbenika, ali i na sadržaje lekcija, a različiti privatni izdavači takmiče se na tržištu sa svojim proizvodima. Ovo je uslovalo i šizofrenu situaciju da predstavljanje Drugog svetskog rata, pa i bitaka na Neretvi i Sutjesci, zavisi od toga za koji udžbenik se konkretna škola odluči. I dok se u nekim udžbenicima nastavlja revizionistički talas iz prethodnog perioda, sada se pojavljuju i drugi udžbenici koji ili malo ublažavaju retoriku, opet vraćajući klatno ka umerenijem prikazivanju ovih događaja ili čak u potpunosti poništavaju napore istorijskog revizionizma, kao što to čini udžbenik za 8. razred, autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević iz 2021. godine. U ovom udžbeniku, po prvi put nakon 1980-ih, partizani su opet jedina antifašistička strana koja se bori sa Nemcima i Italijanima, ali i sa kolaborantima među kojima su i četnici. Takođe se insistira na žrtvama, pogotovu na sudbini žena i dece, uz vrlo ilustrativne fotografije i izvode iz literature. Opet po prvi put nakon 30 godina, partizani se predstavljaju kao vojska različitih naroda iz svih delova Jugoslavije. Iako je ovaj udžbenik tek jedan od nekoliko koje škole mogu da izaberu, važno je zabeležiti da istoričarska struka i na ovaj način pruža otpor metodama istorijskog revizionizma i da rat različitih politika istorije na području Srbije još nije završen.

Summary

THE BATTLE OF THE NERETVA AND THE BATTLE OF SUTJESKA IN HISTORY TEXTBOOKS FOR PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS - THE CASE OF SERBIA

The battles on Neretva and Sutjeska were undoubtedly decisive for the fate of the Second World War in Yugoslavia and for the development of the NOB, which means that they are of inestimable importance for the politics of history after the war. Therefore, these events played a key role in the most important instrument of the official culture of memory - school textbooks. Both battles are in socialist period presented as a simultaneous superhuman sacrifice that took many lives, but also as a key moment of the war from which the NOVJ came out as the winner, precisely because the fascist goals in those operations failed. Textbooks from that era are full of detailed descriptions of heroism and sacrifice, pictures of legendary commanders, topographical maps, and similar auxiliary materials that all together reinforce the picture of the unprecedented events of the Second World War in Yugoslavia, which deserve an honorable place in the collective memory of the entire country.

A major change in the narrative occurred in textbooks from the 1990s. Milošević's regime led a specific politics of history, where he tried to simultaneously maintain the trust of partisan fighters and people who respected that struggle, and on the other hand, to remain in alliance with Serbian nationalism as an ideology that he used to conquer and consolidate personal power in Serbia and other parts of Yugoslavia. This kind of schizophrenia in the narrative was reflected in the textbooks, so in them we see criticism of the partisan leadership, but not a complete equalization of partisans and chetniks. On the other hand, information about the battles was presented very basically at that time, all pictures and other supporting materials were removed and there is no trace of the grandiosity with which these operations were presented in the socialist period.

The second wave of historical revisionism in textbooks appeared with the changes of 2000. Partisans and chetniks switched places so that the

former were portrayed as adventurers and instigators of the civil war, and the latter as victims of that war who were trying to save the Serbs from extermination. The whole war, in accordance with the settings of the nationalist ideology, took on a completely different meaning in these textbooks, because it was taken out of the context of the anti-fascist struggle and placed in the context of mutual confrontation between the Serbs at a time when all other nations were participating in the attacks on the Serbs. The civil war was presented as a tragedy, but the partisans were clearly identified as the culprits for its outbreak. In a new interpretation, the battle on the Neretva is a failed chetnik attempt to stop the communists' penetration "into Serbian lands". And through the visual elements of the textbook, you can see the change. Now the partisans and chetniks appear equally, so next to Tito and Mihailović, in the context of the battle on the Neretva, photographs of Sava Kovačević and Pavle Đurišić occupy an equal place.

After 2010, there is a new development of the situation when it comes to the content of textbooks. Namely, for the first time, the state is losing its monopoly on the publication of textbooks, but also on the contents of lessons, and various private publishers are competing on the market with their products. This led to a schizophrenic situation where the presentation of the Second World War, including the battles on the Neretva and Sutjeska, depends on which textbook a particular school chooses. And while in some textbooks the revisionist wave from the previous period continues, other textbooks are now appearing that either soften the rhetoric a little, again returning the pendulum towards a more moderate presentation of these events, or even completely nullify the efforts of historical revisionism, as is done in the textbook for the 8th grade, by Aleksandar Todosijević and Sanja Petrović Todosijević from 2021. This shows us that the war of different politics of history on the territory of Serbia is not yet over and that the historians are still resisting the tendencies of historical revisionism.

Izvori i literatura

Izvori

a) Udžbenici

1. Bondžić, Dragomir i Nikolić, Kosta. 2015. *Istorija za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.
2. Gašević, Nikola et al. 1998. *Istorija za 8. razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
3. Grubač, Đorđe. 1973. *Istorija sa osnovama socijalističkog samoupravljanja za VIII razred osnovne škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,.
4. Grubač, Đorđe. 1968. *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
5. Nikolić, Kosta...(et al.) 2003. *Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
6. Radojević, Mira. 2013. *Istorija IV*, Beograd: Klett.
7. Rajić, Suzana...(et al.)2005. *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
8. Todosijević, Aleksandar i Petrović Todosijević. 2021. *Sanja, Istorija 8 – udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8. razred osnovne škole*, Beograd: Klett.

b) Službeni glasnik

1. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica. Beograd: *Službeni glasnik Republike Srbije*. 137/2004.

Literatura

a) Knjige

1. Brunnbauer, Ulf (ed). 2004. *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe After Socialism*. Munster: LitVerlag.
2. Đureinović, Jelena. 2020. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia - Collaboration, Resistance and Retribution*. London/New York: Routledge.
3. Koren, Snježana. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945 – 1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa.
4. Koulouri, Christina (ed). 2002. *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation.
5. Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
6. Sindbæk, Tea. 2012. *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past – from 1945 to 2002*. Aarhus: Aarhus University Press.

b) Članci u časopisima i zbornicima radova

1. Jovanović, Miroslav. 2010. „20. oktobar – od oslobođenja do okupacije Beograda (radikalna transformacija jednog političkog simbola)“ u: *Oslobođenje Beograda 1944: zbornik radova* (ur. Aleksandar Životić). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije. 505 – 523.
2. Koren, Snježana. 2013. „Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940—1948)“ u: *Intelektualci i rat, 1939 – 1947: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012*. (ur. Drago Rokсандić i Ivana Cvijović Javorina). Zagreb: Filozofski fakultet. 197 – 228.

3. Mihajlović Trbovc, Jovana and Pavasović Trošt, Tamara. 2017. „Who Were the Anti-Fascists? Multiple Interpretations of WorldWar II in Post-Yugoslav Textbooks” in: *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics* (eds. Christian Karner and Bram Mertens). London/New York: Routledge. 173 – 191.
4. Mihajlović Trbovc, Jovana i Pavasović Trošt, Tamara. 2017. „Who Were the Anti-Fascists? Multiple Interpretations of WorldWar II in Post-Yugoslav Textbooks” in: *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics* (eds. Christian Karner and Bram Mertens). London/New York: Routledge. 173 – 191.
5. Milošević, Srđan. 2014. „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji” u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo) upotrebe istorije španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (prir. Milo Petrović). Beograd: Udruženje Španski borci 1936-1939/FPN. 129 – 142.
6. Najbar-Agičić, Magdalena. 2018. „Zla prošlost – suočavanje s prošlošću koja opterećuje” u: *Zla prošlost – suočavanje s prošlošću koja opterećuje* (prir. Magdalena Najbar-Agičić). Zagreb: Srednja Europa. 5 – 19.
7. Pavasović Trošt, Tamara. 2018. “Ruptures and Continuities in Nationhood Narratives: Reconstructing the Nation through History Textbooks in Serbia and Croatia”. *Nations and Nationalism*, 24, 3. 716 – 740.
8. Stojanović, Dubravka. 1994. „Udžbenici istorije kao ogledalo vremena” u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost* (ur. Vesna Pešić i Ružica Rosandić). Beograd: Centar za antiratnu akciju. 77 – 105.
9. Stojanović, Dubravka. 2010. „U ogledalu ’drugih’” u: *Novosti iz prošlosti – znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (prir. Vojin Dimitrijević). Beograd: Bg centar za ljudska prava. 13 – 31.

10. Stojanović, Dubravka. 2011. "Revisions of Second World War in Contemporary Serbia" in: *Serbia and the Serbs in World War Two* (eds. Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug). London: Palgrave Macmillan. 247 – 264.
11. Subotić, Jelena. 2013. "Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans". *Slavic Review*. Urbana: University of Illinois. 72, 2. 306 – 326.
12. Стојановић, Дубравка. 2021. „1941-година која се мења. Ревизије тумачења 27. марта и стрељања у Крагујевцу у уџбеницима историје (1955-2014)“ у: *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца: нови помаци или ревизије историје*. Крагујевац. 39-55.
13. Стојановић, Дубравка. 2022. „На вртешци. Слика „пријатеља“ и „непријатеља“ у српским уџбеницима историје 1913-2010.“ у: *Годишњак за друштвену историју*, 3. 10-11.

c) Neobjavljeni rukopisi

1. Tokić, Mate. 2007. *Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia 1945-1991*. Ann Arbour: University of Pennsylvania. PhD Thesis.